

(Ukrayna) Milliyetçiliği Hakkında Bilmek İsteyip Lenin'e Sormaya Çekindiğiniz Her Şey

Olga Bryukhovetska

Büyük Ukraynalı

Bundan birkaç yıl önce ulusal kanallardan birinde formatı dışarıdan ihraç edilen *Büyük Ukraynalılar* adlı bir TV programı gösteriliyordu. Programın ardında yatan fikir çok basitti: Tüm ulus (yani bu örnekte TV izleyicileri tarafından temsil edilen grup), o ulusun en önemli tarihi kişilerini seçiyordu. Proje Ukrayna'da başarısız oldu; ülkede bu programın yapılmasına öncülük edenlerin söylediklerinin aksine program herhangi bir ciddi siyasi tartışma yaratmadı. Genel olarak, Turuncu Devrim'in ardından son derece dramatikleşen şu siyasi *talk-show* programlarının sıkıcı bir versiyonu gibiydi. Yaprakları birazcık kımıldatan tek bir bölümü oldu: O bölümde, şu anki parlamentoda bulunan komünist partinin – yani büyük sermaye partilerinden oluşan koalisyonla alelacele katılan yozlaşmış Sovyet “Solu”nun – lideriyle programın önde gelen araştırmacılarından liberal bir tarihçi arasında kısa bir gerilim anı oldu. Komünist parti lideri, Lenin'in Büyük Ukraynalılar arasına alınması gerektiğini iddia ediyordu, zira Lenin Ukrayna bağımsızlığının temelini oluşturan kişilerden biriydi. Liberal tarihçiye, Lenin'in bir enternasyonalist olduğunu, dolayısıyla nihai hedefinin Ukrayna'nın bağımsızlığı değil dünya devrimi olduğunu söyleyerek bu görüşü reddediyordu.

Kimilerini şaşırtan, kimilerinin canını sıkkan (büyük ihtimalle bir o kadarının da dikkatini bile çekmeyen) Lenin'in bu kısa bir süreliğine ortaya çıkışı, iki nedenden ötürü ilginçtir. Birincisi, Lenin'in halk imgelemindeki yokluğunun fark edilmesini sağlamıştır. Sovyetler Birliği'nin çöküşünü, günümüze kadar süren bütünsel bir “Leninsizleştirme” hareketi takip etmişti. Bu eğilime karşı nadir istisnalardan biri Slavoy Zizek'in Ekim Devrimi'nin 85. yıldönümünde yayımladığı *13 Essays on Lenin* [Lenin Üzerine 13 Deneme] kitabıdır.¹ Ancak bu metni okurken insan Zizek'in sevilen anekdotunu hatırlayarak “Lenin Nerede?” diye sormadan edemiyor.

Televizyonda yapılan bu kısa konuşmanın ilginç olmasının ikinci nedeni, Ukrayna'da 60'larda ortaya çıkan Lenin'in milliyet siyaseti tartışmasını ironik bir şekilde tersine çevirmesidir. Bu tartışma, edebiyat eleştirmeni Ivan Dzyuba'nın *Enternasyonalizm mi Ruslaştırma mı?* (1965) adlı metninde son derece mahirane bir şekilde irdelenmişti.² Dzyuba Lenin'i ulusun özgürleşmesini sağlayan bir lider olarak sunarken, Sovyet yetkililer bu görüşü tıpkı o TV programındaki liberal tarihçinin yaptığı gibi reddetmişlerdi. Bir de Dzyuba'yı “milliyetçilik” ile suçladılar.

Genellikle ideoloji olarak komünizm milliyetçiliğin taban tabana zıttı olarak görülür. En yaygın anlatılardan birine göre “komünizmin yıkılışının” en güçlü etkisi milliyetçiliğin yükselişi olmuştur. Sanki 90'ların başlarında Sovyet devlet aygıtından birilerinin öne sürdüğü gibi “bilimsel komünizm” yaftası basitçe, “bilimsel milliyetçilik” ile yer değiştirmiştir. Halbuki komünizm ile milliyetçilik arasındaki bu ikili karşıtlığın dışladığı önemli bir şey vardır: Emperyalizm altındaki ulusal sorunun bir de sınıf boyutunun olduğu. Lenin sadece ulusların kendi kaderlerini tayin hakkını savunmakla kalmamış, bunu Marksist temellere dayandırmıştı. Her ne kadar ulusal soruna yaklaşımı çelişkilerden arı olmasa da Lenin, ezilen ulusların emperyalizme karşı mücadelelerini destekliyordu. Luxembourg ile tartışmasında ulusal bağımsızlık hareketlerini ilerici görerek savunmuş; proletaryanın sınıf mücadelesiyle ulusal bağımsızlık mücadelelerini birbirine karşıt konumlandırmak yerine, bu ikisini birleştirme olasılığından (hatta bunun gerekliliğinden) söz etmişti.

Çalınan Mektup

Sosyalist Devrim ve Ulusların Kendi Kaderlerini Tayin Hakkı (1916) başlıklı metninde Lenin her ne kadar ezilen ulusların ezen devletten ayrılma hakkını savunsa da, ezilen uluslara bu hak verildiğinde onu kullanmayacaklarına, zira kendilerinden daha büyük ilerici demokratik nitelikte bir merkezi sistemin bir parçası olmanın getireceği faydaları tercih edeceklerine inanıyordu.

¹ Slavoy Zizek. *Die Revolution steht bevor. Dreizehn Versuche uber Lenin*. Frankfurt Am Main: Suhrkamp Verlag, 2002.

² Ivan Dzyuba. *Internatsionalizm chy Rusyfikatsia?*, Kiyev, 2005.

Lenin'in bu "önce ver sonra al" politikası anında Ukraynalı komünist Leon Yurkeviç'in eleştirilerine maruz kalmıştı; Yurkeviç'in metinleri yakınlarda gün yüzüne çıktı.³

Öte yandan Lenin son yıllarında milliyet siyasetini gözden geçirmişti. Bu gözden geçirilmiş görüşlerini bugün "Milliyetler Meselesi veya Özerkleşme Üzerine" diye bildiğimiz mektubundan okuyoruz. Lenin bu mektubu 1922 Aralığının son iki gününde dikte ettirmişti. Elinin altındaki tek iletişim olanağı buydu. Lenin o notlarına büyük önem veriyordu, daha sonra üzerinde çalışıp makale haline getirmek istiyordu. Bunu yapmaya hiçbir zaman fırsatı olmadı. Söz konusu mektup 16 Nisan 1923 tarihli Komünist Parti'nin XII. Kongresi'nde sunuldu, sonra da kayboldu. Ancak Stalin'in ölümünün ardından 1956'da "bulunup" yayımlanabildi.⁴

Bu mektup Dzyuba'nın *Enternasyonalizm mi Ruslaştırma mı?* metnindeki argümantasyonunun belkemiğini oluşturuyor. Bu metin Lenin'in notlarındaki temel düşüncelerin, yaklaşık yarım yüzyıllık tarihsel bir mesafeden genişletilmiş, irdelenmiş bir versiyonu.

Ulusal sorun ölmekte olan Lenin'in kafasını neden kurcalıyordu? Birincisi, "Gürcistan meselesi" denen olaydan, yani 1922 sonbaharında Gürcistan Komünist Partisi ile Kafkasya federasyonunun kurulmasıyla ilgili yaşanan çatışmadan dolayı çok üzgündü. Bu çatışmanın üzerine gidip çözmek yerine Merkez Komite temsilcileri Ordzonikidze ile Stalin (ki Lenin parantez içinde bu ikisinden Ruslaşmış Gürcüler diye söz eder) bastırmayı tercih ettiler. İkincisi, Lenin üzerinde fazla etkili olamadığı gelişmelerin olduğunu hissediyordu. Mektup şu cümleyle başlar: "Şu meşum özerklik meselesine aktif ve acil bir müdahalede bulunmadığım için Rus işçileri karşısında suçluyum gibi gözüküyor; resmi adı Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği olan meseleden söz ediyorum."⁵

Galiba Lenin'in bu mesele karşısındaki tavrı, mektubun birinci gün sunulan kısmından ikinci gün sunulan kısmına doğru değişmiş. Başlangıçta Lenin "özerklik taleplerini", kavramsal açıdan yanlış ve içinde bulunulan durum açısından uygunsuz olarak niteleyip lanetliyor. Pratik öneriler verdiği mektubun son bölümüne ise sosyalist cumhuriyetler birliğini tasvip ettiğini söyleyerek başlıyor (tabii eğer Lenin burada aynı birliği kastediyorsa.) "Dünya proleterlerinin dünya burjuvazisine karşı verecekleri mücadelede bir birliğe ihtiyaçları var", diye açıklıyor Lenin. Çok daha uzun ve karmaşık olan dördüncü ve sonuncu tavsiyeyle ise "hakiki Rus karakteri"nin saldırılarına karşı savaşa gerekliliğinin altını çiziyor; ta ki askeri ve diplomatik birliğin yanı sıra cumhuriyetlerin tam bağımsızlıklarına gelene kadar. Batı emperyalizmine karşı birleşme gereği diye uyarıyor Lenin, "ezilen uluslarla" emperyalistçe ilişkileri meşrulaştırmamalı. Mektubunu, içinde buldukları zamanda ulusal sorunun neden böyle büyük bir önemi olduğunu açıklamaya yönelik bir tahminle bitiriyor: "Dünya tarihinde yarın, emperyalizm tarafından ezilen ulusların tamamen uyandıkları ve kararlı, uzun erimli, zorlu özgürlük mücadelelerini başlattıkları gün olacak."⁶

Genelde enternasyonalizmin iki karşıt yorumu vardır. Bu yorumlardan birine göre enternasyonalizm tüm milli farkların ortadan kaldırılması ve "dillerin ayrışmasından" önceki masum duruma dönüş anlamına gelir. Lenin buna "milli nihilizm" der. Lenin tarafından geliştirilen ikinci yoruma göre enternasyonalizm, tüm ulusların kendilerini tam anlamıyla geliştirebilmeleri anlamına gelir. Lenin bunun başarılması için bir telafi mekanizması önerir; bu, ileride "pozitif ayrımcılık" diye bilinen nosyondur:

Ulusal sorunla ilgili önceden yazdığım yazılarda, milliyetçilik sorununun soyut olarak formüle edilmesinin tamamen hatalı bir yaklaşım olduğunu söylemişim. Ezen ulusların milliyetçiliğiyle ezilen uluslarınkini birbirinden ayrı düşünmeliyiz; ya da büyük bir ulusun

³ Lev (Yurkeviç) Ribalka. *Russian Social Democrats and the National Question*, 1917.

<http://thecommmune.wordpress.com/2009/08/31/two-rare-texts-on-the-national-question/>

⁴ Bu mektup başka mektuplarla beraber, *Communicst*'in 9. sayısında 1956'da yayımlandı ve daha sonra V.I. Lenin'in Toplu Eserleri'nin ek ciltlerine dahil edildi. V.I. Lenin, "The Question of Nationalities or 'Autonomisation,'" Toplu Eserler içinde, 36. Cilt, Moskova 1971, ss. 605-11. Ben burada Ukrayna baskısından alıntı yaptım: V.I. Lenin, "The Question of Nationalities or 'Autonomisation,'" Toplu Eserler içinde, 45. Cilt, Kiyev 1974, ss. 339-45. Metnin İngilizcesine <http://www.marxists.org/archive/lenin/works/1922/dec/testamnt/autonomy.htm> adresinden ulaşılabilir.

⁵ V.I. Lenin. "The Question of Nationalities or 'Autonomisation,'" s. 339. (Yazarın kendi çevirisi.)

⁶ Age. s. 345.

milliyetçiliğiyle küçük bir ulusunkini. Küçük ulusların milliyetçiliğini ele aldığımızda, tarih hemen her örnekte göstermiştir ki biz, büyük ulusların temsilcileri sayısız şiddet eyleminin faili olarak suçluyuz, dahası bu şiddet ve saldırganlık eylemlerini fark bile etmeden sürdürmekteyiz... İşte ezen ulus açısından enternasyonalizmin... sadece uluslar arasında formel bir eşitliği savunmakla yetinmemesi, gerçek hayatta hali hazırda var olan eşitsizliği ezen ulusun, büyük ulusun aleyhine telafi etmesi gerekir. Bunu anlamayanlar, ulusal soruna yönelik hakiki proleter tavrı anlamamış ve küçük burjuva bakış açısının içinde kalmış demektir; işte bu yüzden hep dönüp dolaşıp burjuva bakış açısına gerilemekten kendilerini alamazlar.⁷

Lenin, enternasyonalizm anlayışını doğrulamak zorunda değildi. Dzyuba ise bu görüşü desteklemek amacıyla etik bir argüman ortaya koyar. Bu argüman dört görüşle özetlenebilir: Birincisi, evrensel sadece tekilden geçilerek ulaşılabilir, bu örnekte de milli olandan; ikincisi, eğer komünizm insanoğlunun yarattığı şeylerin en iyilerini kendine mal edecekse, ulusal dilleri ve gelenekleri reddedemez; ve üçüncüsü, bir ulusun ilgası, onun kültürel gelişime katkıda bulunma olanağını ortadan kaldırır, o ulusu kültürel bağımlılığa mahkum eder. Ayrıca bütün ulusların ilgası, sadece küçük, ezilen uluslara darbe vurur. Büyük veya ezen uluslar genelde kendilerine, ulusların üzerinde olma, evrensel insanlığı temsil etme pozisyonunu layık görürler. Dzyuba, Marx'ın Engels'e yazdığı 20 Haziran 1866 tarihli mektuba atıfta bulunur. O mektupta Marx, Genç Fransa'nın temsilcilerinin, toplumsal sorunları ulusal sorunlar gibi "eski dünyaya ait önyargılarla" karmaşıklaştıranların tanımları gereği gerici olduklarına inandıklarını anlatır. Marx, ulusu ilga eden Lafargue ve diğerlerinin bunu Fransızca olarak beyan ettiklerini ve ulusların ilgası derken tüm ulusların tek bir Fransız "modeli" kapsamında asimile olmasını kastettikleri yorumunda bulunur.⁸ Bu Dzyuba'nın, "küçük, ezilen ulusların, büyük, ezen uluslara dayanarak asimile edilmesi" diye adlandırdığı şeydir.

Bir edebiyat eleştirmeni olan Dzyuba, sadece kültürel alanla ilgilenmekle kalmasa da ilgisinin büyük kısmını o alana yöneltir, bu alana dair politik bir okuma yapar. Dzyuba'nın Sovyetler Birliği'nin güncel milliyet siyasetinde tespit ettiği proleter enternasyonalizminden sapmanın temel örneklerinden biri, tarihin Rus İmparatorluğu'nun rehabilitasyonu olarak revize edilmesidir; Engels'in tabiriyle "el konulmuş uçsuz bucaksız toprakların sahibidir" Rus İmparatorluğu. Dzyuba, Marksist-Leninist klasiklerle (Gertsen, Çernişevskiy gibi) Rus liberal demokratların Rus emperyalizmine olumsuz yaklaşımlarının karşısına, zamanın "Rus insanının kahramansı edimlerine" yönelik tapınmayı koyar. Dzyuba burada Stalin'in, Marksist tarih anlayışıyla yaptığı ideolojik cambazlığa dikkat çeker. Çarın yerine, eyleyen olarak Rus halkını koymak, her türlü emperyalist "el koymalara" ilerici bir nitelik atfetmeye, bu el konulan halkları Rus halkıyla kendi rızalarıyla birleşmiş gibi sunmaya yardım eder. Ukrayna halkının, ağabeyleri Ruslarla (Perejaslavka Rada 1654) "birleşmesi" vesilesiyle yapılan şaşalı 300. yıl kutlamaları Dzyuba eserini yazdığı sırada hala hatıralardaydı.⁹

Tarihsiz halklar?

Lenin'in milliyet politikasının Stalin hâkimiyeti altında radikal bir biçimde ters çevrilmesinin belirtilerinden biri, Hegel'in "tarihsiz halklar" nosyonunun güncelleştirilmesiydi. Bu nosyon Marksizm açısından yeni değildi. 1848-49 yıllarında Engels bu sıfatı, Habsburg İmparatorluğu'nda karşıdevrime coşkuyla katılan Slavlar için kullanmıştı. Öfkeli Engels Slavların tarihten silinip atılmaları gerektiğini öne sürmüştü. Batı Ukraynalı komünist liderlerden, daha yeni ABD'ye göç etmiş olan Roman Rozdolskiy 1949 senesinde Engels'in bu konudaki duruşunu eleştiren kapsamlı bir yazı kaleme aldı. Yazıda Engels'in, Avusturyalı Slavlarda ulus ve sınıf eklemlenmesini

⁷ Age. s. 341-2.

⁸ Ivan Dzyuba'dan aktarılmıştır. *Internatsionalizm chy Rusyfikatsia?*. Kiyev, 2005, s. 75.

⁹ Bu "birleşmenin" yapısı için bkz. Seri Yekelçik. *Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination*. Toronto: Toronto UP, 2004.

iskaladığını gösterdi; Avusturyalı Slavlar köylüydü ve hiçbir zaman onlara devrimci burjuvazi tarafından bir özgürleşme imkânı sunulmamıştı.¹⁰

David Brandenberger'in de gözlemlediği gibi 30'ların ortalarında Stalinist rejim; devlet kurma kabiliyetinin sadece Rus halkında olduğunu kabul etmişti, Sovyetler Birliği'nin diğer Rus olmayan halklarınınsa tarihsiz olduklarını, onların tarih yerine sadece geçmişlerinin olduğu düşünülüyordu.¹¹ Bu, o tarihsiz halkların hemen fiziksel olarak ilgası anlamına gelmiyordu, tam tersine tarihten "ilerici" bir şekilde silinip gitmeden önce sonuna kadar yeşereceklerdi; böylece hiçbir iz bırakmadan yok olup gittiklerinde üzülmeceklerdi.

Milli eşitsizliklerin aktif bir şekilde telafi edilmesine yönelik ve yerelleştirme (veya *korenizatsia*, Ukraynalılaştırma) diye bilinen Lenin'in milliyet siyasetinin aksine Stalin "biçimsel olarak milli, içerik olarak sosyalist" formülünü geliştirdi; bunun mükemmelen vücut bulduğu bir örnek "kolhoz müzikalleri"dir. Ivan Piriev'in *Traktorysty* (1939) adlı eserinde mutlu Ukraynalı kolektif çiftçiler sosyalizmi inşa ederken sık sık neşe dolu çalışmalarını keserek Ukrayna halk şarkıları söyleyip dans ederler. Bu "sahneye konulan" etnografik farkların işlevi, ülkede yaşayan halklar arasında Stalin'in tabiriyle "eşit ama herkesten daha eşit" Rus halkıyla taçlanan bir hiyerarşi kurmaktır. Bu hiyerarşinin "liberal" karakteri, milli olarak "terfi etme" olasılığından oluşuyordu. Sovyet pasaportlarında etnisitenin bildirilmesi zorunluymuştu, ama kişi özgürce etnisitesini seçebilirdi. Ne kadar ilginçtir ki, tarihsiz halklardan pek çok kişi, canla başla Rus kimliğini, dilini ve aidiyetini kabul ederek "ilerici" ulusa dahil oldu. Bu yeni kimlik yeni başka bir etnografik ulus değildi, Rus halkının özcü ve romantik bir imgesi de değildi. Burada söz konusu olan, herhangi bir ulusal patolojiden arı Sovyet ulusudur. Ancak David Brandenberger'in de işaret ettiği gibi 40'ların sonundan 50'lerin başından itibaren "Rus" ve "Sovyet" terimlerinin rutin bir şekilde birbirine tümelmesi, "pek çok örnekte Sovyet yanlısı yurtseverlik duygularının neredeyse Rusmerkezci terimlerle ifade bulması anlamına geliyordu."¹²

Yumuşama [*Thaw*] sırasındaki güçlü bir Stalinsizleşme akımı, bu evrenselleştirme projesine karşıt olarak, otantik ulusal kimlik arayışı bağlamında geliştirilmişti. Bu hareket özellikle muhafazakar, gelenekselci ve etnografik bir hareketti, aynı zamanda gençti, canlıydı, tutkuluymuştu. İlginçtir sadece Rus olmayan cumhuriyetleri değil Rusya'nın kendisini de bünyesine almıştı.

Ukrayna'da otantik ulusal kültür dürtüsü sanatta, özellikle de sinemada, "Kiyev Poetik Sinema Okulu" diye bilinen akımda ifadesini buldu. Bu okulun herkesçe kabul gören kilometre taşlarından biri Sergey Parayanov'un *Unutulan Ataların Gölgesinde* (1964) adlı filmidir. Gürcistan doğumlu Ermeni asıllı Parayanov, Moskova'da sinema okuduktan sonra Ukrayna'da yaşamayı, üretmeyi seçti. Parayanov, Kiev Film Stüdyoları'nda çektiği birkaç vasat filmden sonra birdenbire dönemin en büyük estetik atılımlarından birine imza attı ve öğretmeni olarak gördüğü Dovzenko'nun *Dünya'sının* ardından Ukrayna'nın dünyaca ünlü ikinci filmi çekti.

Unutulan Ataların Gölgesinde Karpat Dağları'nın Ukrayna'da kalan bölgesinde çekildi, bölge 1939'da Stalin tarafından ele geçirilmişti. Film, küçük bir etnik grup olan "Hutsul"ların gündelik kültürlerini resmeder; resmi kaynaklı bir eleştirmen Hutsulların "kültürel özgünlüklerini, Avusturyalı kolonicilerin yüzyılı aşkın baskılarına rağmen koruduklarına" dikkat çekmişti.¹³ Sanatçı Georgiy Yakutoviç ve Hutsulların kültürünü çok iyi bilen ve seven aktör İvan Mikolayçik ile beraber, Yuri İlyenko'nun "zincirlerinden boşanmış" kamerasını da arkasına alarak Parayanov bu tarihsiz halkla ilgili filmi öylesine hayat dolu bir şekilde resmetti ki tarihsel Sovyet gerçekliği onun yanında solgun kaldı. Film etnografik bir "hayvanat bahçesi", emperyalistçe hiyerarşiyi sürdürmek amacıyla yapılmış "ulusal farkların" mumyalaştığı bir yaratı değildi; dört başı mamur bir "vahşi" kültürü anlatıyordu. Geçmişin buzları tehlikeli bir biçimde çözülmüştü.

¹⁰ Roman Rosdolsiy, *Engels and the 'Nonhistoric' Peoples: the National Question in the Revolution of 1848*. Critique, Glasgow, 1987. Bu kitap hakkında bir inceleme yazısı için bkz. *Revolutionary History*, Cilt.3 No.2, Sonbahar 1990.

<http://www.marxists.org/history/etol/revhist/backiss/vol3/no2/rosdolsk.html>

¹¹ David L Brandenberger, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern National Identity, 1931 – 1956*. Cambridge, Mass.: Harvard UP, 2002, s. 93.

¹² Age. s. 238.

¹³ Mikhail Bleiman. "Archaists or Innovators?". *Iscusstvo Kino* sayı 7 içinde, 1970, s. 56.

Bu parlak, hayat dolu, renkli filmin etkisini olduğundan fazla göstermek güçtür; Godard'ın bir zamanlar kullandığı tabirle Hollywood tarzı Mosfilmleri, yani Sovyet anlatı sineması kanonunu yerle bir eden estetik bir bombaydı sanki. Film en başta hem Sovyetler Birliği'nde (Moskova da bağrına basmıştı filmi) hem de dışarıda büyük başarı elde etti (Arjantin Mar-del-Plata film festivalinde ödül aldı; Fransa'da *Ateşin Atları* adıyla uzun süre sinemada gösterildi, başarılı görüldü.) Ancak kısa süre sonra film ve yönetmeni, yetkililer nezdinde şüphe çekmeye başladı.

60'larda Kiev'de gayri resmi kültürün merkezi olan Parayanov hakkında kaleme alınan birçok anı yazısından anlaşıldığına göre sanatçı Sovyet iktidarına karşı derin bir horgörü içinde olmakla kalmıyor, bunu göstermek için eline geçen tüm fırsatları da kullanıyordu. Altında çalışan ekibin "siyasal açıdan gözetmeni" işlevi de gören *Unutulan Ataların Gölgesinde*'nin prodüktörü, yerel bir bar olan "korçma"daki sahnenin hazırlıkları sırasında Parayanov'un I. Franz Josef'in duvarda imparatorluk gücüne sadakatin bir göstergesi olarak asılı duran resminden memnun kalmadığını hatırlıyor. Kruşçev'in Amerikan mısırını saçma bir şekilde çok sevmesine atfen, "Resmin etrafına mısır asalım, o da bizimki gibi mısır seven biriydi," demişti diyor.¹⁴

Film bittiğinde Kruşçev de iktidardan düşmüştü. 1965 yazında Ukrayna'da siyasal tutuklamaların ilk dalgası geldi. Aralarında İvan Dzyuba'nın da bulunduğu genç bir grup Ukraynalı entelektüel, bu tutuklamalara karşı bir gösteri düzenledi. Gösteriyi *Unutulan Ataların Gölgesinde*'nin Ukrayna prömiyeri sırasında yapmaya karar verdiler. 4 Eylül 1965'teki prömiyere ev sahipliği yapan sinemanın yöneticisinin yüksek otoritelere yazdığı "açıklama notu"na göre olay şöyle cereyan etmişti: Prömiyerde film ekibinin sahnede takdim edilmesi planlanmıştı, bunun ardından genç bir adam sahneye çıkıp gruptan bir kadına bir demet çiçek vermiş, eline mikrofonu almış ve "milliyetçi, Sovyet karşıtı" şeyler söylemeye başlamıştı: "Yoldaşlar! 1937'ye geri döndük. Tüm Ukrayna'da entelektüeller tutuklanıyor, yazarlar, şairler, sanatçılar tutuklanıyor. Kiev'de, Lviv'de insanlar gruplar halinde tutuklandı. Ukraynalı anneler oğulları için endişe ediyorlar. Yetkililer utansın! Bizi destekleyenler ayağa kalksın, konuşsun."¹⁵ Sadece birkaç kişi ayağa kalkmış, başka bir grup "holiganlar"a bağırmağa başlamış, birkaç kişi salonu terk etmiş, çoğunluk ise sessiz kalmıştı. Parayanov bu çıkışın yapılacağını önceden bilmiyordu, daha sonra Dzyuba filmimin prömiyerini "mahvetti" diye şaka edecekti.

Bu başarısız protesto girişiminden sonra gittikçe artan siyasi baskılara maruz kalan Dzyuba, *Enternasyonalizm mi Ruslaşma mı?* metnini kaleme aldı. Bu kitap boyutundaki komünist milliyet politikaları yorumunu dört ayda tamamladı. Dzyuba, 8 Aralık 1965'te Ukrayna Komünist Partisi Genel Sekreteri'ne kitabının bir kopyasıyla beraber bir açık mektup gönderdi. Metin, Ukrayna'da "samvydav" adı verilen gayri resmi yayınlar arasında "hit" oldu ve Demir Perde ülkelerinin sınırları ötesine elden ele dolaşarak ulaştı. İngilizce, İtalyanca ve Fransızcaya çevrildi.

Her ne kadar Dzyuba ve Parayanov arasında derin bir arkadaşlık ve karşılıklı saygıya dayalı bir ilişki olsa da Parayanov, Dzyuba'nın karısına göre, sanatçının tabiriyle "Ukraynalı milliyetçilerin" faaliyetlerini onaylamıyordu. Şakayla karışık şöyle diyordu: "Zaten bir Lenin'imiz var, o bize yeter de artar."¹⁶ Parayanov siyasetle ilgilenmiyordu, sanatla saplantılı bir ilişkisi vardı, ki sanat da siyasi bir mesele haline gelebilirdi. Örneğin Parayanov filmin Rusçaya çevrilmesine, Hutsulların otantik diyalektinin sesinin kaybolmasını istemediği için karşı çıkmıştı. Müziğe, özellikle de operaya aşikti. Sovyet cumhuriyetlerinde faaliyet gösteren bütün film stüdyolarında çekilen filmlerin Rusçaya çevrilmesi zorunluymuştu (tabii film zaten Rusça çekilmemişse). Parayanov'un itaatsizliği siyasi bir protesto gibi algılanmış olabilir, halbuki o salt estetik gerekçelerle filmin Rusçaya çevrilmesine itiraz ediyordu.

Parayanov 1973'te Kiev'de tutuklandı, o zaman bir suç sayılan homoseksüellikle suçlandı ve beş yıl çalışma kampına gönderildi. Bugün yaygın olarak kabul edilen görüş, bu baskının asıl nedeninin politik olduğudur; bu tutuklamada Parayanov'u "kirli" cinsel bir suçla suçlayarak aşağılamak ve onu çevresinden uzaklaştırmak istemişlerdi. Halbuki Parayanov arkadaşları arasında

¹⁴ Volodymir Lugovsky, *Unknown Maestro*, Kiev, 1998, ss. 97-99.

¹⁵ *Poetic Cinema: Forbidden School*, der. Larysa Bryukhovetska, Kiev, 2001, s. 269.

¹⁶ Martha Dzyuba, "Sergiy Parajanov" *Kino-Teatr* içinde, 4 (78), 2008, s. 18.

homoseksüelliğini açıkça söylemekten hoşlanırdı, pek çoğu da onun sadece homoseksüel numarası yaptığından emindi, çünkü sık sık numara yapardı. Her ne kadar Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Ukrayna, homoseksüellik suçunu yasalarından ilk kaldıran ülke olsa da, resmi olarak tanınan ve "milliyetçi" söylemin kült figürü haline gelen Parayanov'un itibarı iade edilmiş değil. Dul eşi bu yönde bir süreç başlattığı anda da oğlu da uyuşturucu ticareti suçlamasıyla tutuklanıp üç yıl hüküm giydi. Tüm bunlar, güya yeni "milliyetçiler" tarafından yönetilen "demokratik ve bağımsız" Ukrayna'nın baskıcı devlet aygıtının gerçek yüzünü gösteren olaylardı.

Dzyuba da Parayanov da siyasal baskılara maruz kaldılar. Baskılar başlarda kültürel alanda çalışmalarını gizliden gizliye engelleyerek oldu. Dzyuba Edebiyat Enstitüsü'nde doktora adayırken adaylığı düşürüldü; Parayanov ise *Kiev Freskoları* adını vermeyi düşündüğü bir sonraki filminin senaryosuna onay alamadı. Dzyuba, Parayanov'un yetkililere bir mektup yazmasına yardım etti; mektupta temel olarak bir sanatçı için yaratabilmenin ne kadar önemli olduğunu açıklamaya çalışmışlardı.¹⁷ 1970 yılında ülkenin önde gelen sinema dergisi *Iskusstvo Kino*'da Moskova merkezli sinema okulundan Mihail Mleiman adlı alanında otorite sayılan bir profesörün yazdığı kapsamlı bir teorik makale yayımlandı. "Okul"u ideolojik bir hata olarak niteliyordu.¹⁸ Dzyuba bu yazıya cevabi yazısında bir sanat okulunu Sovyet karşıtı bir komplo gibi suçlamanın ne kadar yanlış olduğunu savundu.¹⁹ Dzyuba'nın bu yazıyı yayımlamak için 1989'u beklemesi gerekecekti; çünkü o da Sovyet karşıtı propagandayla suçlanarak tutuklandı. Parayanov'un aksine Dzyuba salıverildi; ancak serbest bırakıldıktan sonra bulabildiği tek iş bir fabrika gazetesinde düzelticilikti.

Tarihin kendisi tarihsiz halklar gibi bir terimi reddettikten sonra bugün bu terimin geçerliliğinin kalmamış olması gerek. Halbuki durum bu değil. Rus Marksist Boris Kagarlitskiy Marksizmi anlattığı ve "öğrenme amaçlı okunması tavsiye edilmez" gibi ironik bir alt başlık attığı ders kitabının son bölümünü ulusal soruna adanmıştır. Kitap Moskova'da 2006 yılında yayımlandı. Kagarlitskiy burada tarihsiz halklar terimini tekrar kullanır, içinde bulunduğumuz durumu çok iyi açıkladığına inanmaktadır. "21. yüzyılda resmi dil mücadelesi saçmadır" der. Bundan beş sayfa sonra tonu daha da vahim bir hal alır: "Önümüzdeki yeni çağda, diğer önemli sorunlar sümenalti edilirken 'değerli' bir ulus olmaya bunca can atmak gericiliktir."²⁰ Bu "saçma" ve "gerici" tarihsiz halklara laf arasında verdiği örnekler de İrlanda ve Ukrayna'dır.

Kagarlitskiy, bugün "yeni devletlerin ortaya çıkışı, yeni sınırların yaratılmasına, eskiden birlik olan işçilerin de bölünmesine yol açıyor; çağdaş terimlerle ifade etmek gerekirse önceden kurulmuş olan ekonomik ilişkilerin bozulmasına neden oluyor" diye açıklıyor söylemek istediğini.²¹ Ancak Kagarlitskiy; Marx'ın İngiliz işçilere, ezen bir milletin asla özgür olamayacağını, dolayısıyla İrlanda halkının özgürleşmesinin İngiliz işçi sınıfının önceliği olduğunu söylediği zamana kıyasla bugün tam olarak neyin değiştiğini açıklamıyor. Günümüzdeki milli çabaların güncel durumla alakasızlığını ispatlamak için Kagarlitskiy, "proletarya eylem birliğini canı gönülden istiyor, sınırları aşmak, ulusal ve kabilesel engelleri aşmak istiyor" diyor.²² *Komünist Manifesto* kadar eski olmasının yanı sıra bu iddia, bugün "eylem birliğini" sağlayanın proletarya olmadığını tamamen göz ardı ediyor. "Sınırları, ulusal ve kabilesel engelleri aşan" küresel emperyalist aşamasında bulunan sermayedir. Kagarlitskiy'nin ulusal soruna getirdiği yorum, emperyalist bilinçdışının semptomu olan tipik bir ikili düşünme biçimini açığa çıkarıyor; bu yorum Sovyet sonrası Yeni Sol'da oldukça yaygın. Kagarlitskiy'nin Sovyetler Birliği'ni emperyal bir sistem olarak görme ihtimalini dahi reddetmesi hiç şaşırtıcı değil. Bir yandan Stalinist Oryantalizm fenomeni, Sovyetler Birliği tarihçileri arasında kabul görürken,²³ Kagarlitskiy'nin görüşüne göre Sovyetler Birliği'ndeki tüm halklar aynı durumdaydı, Sovyet sisteminin "kusurları"ndan eşit derecede zarar gördü. Bu da "tarihsiz halklar" kavramının ampirik olarak ispatlandığı sonucuna götürüyor bizi.

¹⁷ "A letter by S. Paradjanov to the secretary of Central Committee of CPU F.D.Ovcharenko" *Paradjanov: Flight, Tragedy, Eternity* içinde, der. R.Korogodsky, S. Shcherbatiok, Kiev, 1994, ss. 182-185.

¹⁸ Mikhail Bleiman, "Archaists or Innovators?" *Iskusstvo Kino* sayı 7 içinde, 1970, ss. 55-76.

¹⁹ Ivan Dzyuba, "Opening or Closing of the School?", *Poetic Cinema: Forbidden School* Larysa Bryukhovetska, Kiev, 2001, ss. 209-28.

²⁰ Boris Kagarlytsky, *Marxism, Not Recommended For Learning*. Moskova, 2006, ss. 391, 396.

²¹ Age. s. 396.

²² Age.

²³ David L Brandenberger, *National Bolshevism*, s. 400.

“Postkolonyal söylem hakkı”

Bundan on yıl kadar önce çıkan başka bir tartışma, Rus emperyalizmiyle ilgili farklı bir bakış açısını gün ışığına çıkarmıştı. Moskova’da yaşayan küratör Ekaterina Degot 2001 yılında *Art Margins* dergisinde kısa ve kışkırtıcı bir metin yayımladı: “Postkolonyal Söylem için Gereken Nitelikler Nelerdir?” Metinde Rusya’nın Batı tarafından “ötekileştirilme”sinden şikayet ediyor, bir yandan da ötekinin adına konuşma “hakkı”ndan mahrum bırakıldığını söylüyordu.²⁴ Aynı metin, sorunsalı daha iyi formüle eden biraz farklı bir başlıkla daha yayımlandı: “Postkolonyal Söylem Hakkı Nasıl Elde Edilir?”²⁵ Degot bu makalede söylediği şeyde muhtemelen haklıydı, ama söylemediği şeyler konusunda haklı olduğu söylenemez. İşte o söylemediği şeyi onunla polemige giren Margaret Dikovitskaya söyledi: Dikovitskaya Rusya’nın postkolonyal söylemde nesne veya kolonileştirilen olarak değil ancak özne veya kolonileştiren olarak yer alabileceğini söylüyordu. Dikovitskaya’nın bu duruşa hiç de eleştirel yaklaşmadığı görülüyor; sadece bunun yanlış bir strateji olduğunu söylemeye çalışıyordu veya onun formülasyonunda “Rus insani bilimciler, postkolonyal çalışmalar alemine katılmakla hiçbir şey kazanmaz” diyordu.²⁶ Tam anlamıyla “öteki” olmayı talep etmek yerine, Rusya’yı “biz”lerden “bir başkası” olarak sunmayı öneriyordu sadece.

Bu tartışmada kimin pozisyonu daha emperyalist karar vermek zor. Bir yandan Degot kendini kurbanlaştıran bir söylemi temsil ediyor ki bu söylem evrensel pozisyonun kaybı nedeniyle duyulan yas duygularının bir sonucudur. Ancak travmatik bir millileşmenin (ötekileştirmenin) acılarını çeken Degot, kaybedilen o evrenselliğin, kendi altındaki millileştirilmiş ötekilerin kaybı pahasına var olduğunu göz ardı ediyor. Dikovitskaya ise bu tartışmada neoliberal bir neokolonyalist pozisyonu temsil ediyor; bu pozisyona göre Rusya’nın kültürel G8’e “bir başkası” olarak katılma hakkı var (ezenlerin kendi aralarındaki çatışmanın aşılması her zaman, ezen ile ezilen arasındaki çatışmanın aşılmasından daha kolaydır.)

Sovyetler Birliği’nin çöküşünden sonra tarihçiler arasında birliği imparatorluk terimleriyle yorumlamak yaygınlaştı. Mark Bessinger’in ironik bir şekilde işaret ettiği gibi, “Bir zamanlar evrensel olarak bir devlet olduğu tanınan bir politika, şimdi artık evrensel olarak bir imparatorluk gibi görülüyor ve lanetleniyor.”²⁷

Frederic Cooper, imparatorluklar arasında yaptığı karşılaştırmalı incelemesinde imparatorlukların milliyet politikalarının birbirine zıt iki eğilim arasındaki gerilime dayandığı sonucuna varıyor: Bünyesine alma ve farklılaştırma. Bu ikisinin eklenme yolları ise çeşitli:

²⁴ Ekaterina Dyogot “How to Qualify for Postcolonial Discourse?” *Art Margins*, 1 Kasım 2001, <http://www.artmargins.com/index.php/2-articles/325-how-to-qualify-for-postcolonial-discourse>.

²⁵ Ekaterina Degot, “How to Obtain the Right to Post-Colonial Discourse?” *Art Magazine* http://xz.gif.ru/numbers/moscow-art-magazine/how-to-obtain-the-right/view_print/

²⁶ Margaret Dikovitskaya, “A Response to Ekaterina Dyogot’s Article: Does Russia Qualify for Postcolonial Discourse?” *Art Margins*, 30 Ocak 2002, <http://www.artmargins.com/index.php/2-articles/324-a-response-to-ekaterina-dyogots-article-does-russia-qualify-for-postcolonial-discourse>

²⁷ Mark Beissinger, *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*, N.Y.: Cambridge UP, 2002, s. 35. Ayrıca bkz. *Nationalism and Empire: The Habsburg Monarchy and the Soviet Union*, der. Richard Rudolph ve David Good, N.Y.: St.Martin’s, 1992. *Nationalism and the Breakup of an Empire: Russia and Its Periphery*, der. Miron Rezun. Westport, Conn.: Praeger, 1992. *After the Soviet Union: From Empire to Nations*, der. Timothy J. Colton ve Robert Legvold, N.Y.: Norton, 1992. *The Post-Soviet Nations: Perspectives on the Demise of the USSR*, der. Alexandr J. Motyl. N.Y.: Columbia UP, 1992. *Thinking Theoretically About Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*, der. Alexandr Motyl, N.Y.: Columbia University Press, 1992. Hélène Carrère d’Encausse, *The End of Soviet Empire: The Triumph of Nations*, çev. Franklin Philip. N.Y.: Basic Books, 1993. Roland Grigor Suny, *Revenge of the Past: Nationalism, Revolution and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford, Calif.: Stanford UP, 1993. *In a Collapsing Empire: Underdevelopment, Ethnic Conflicts, and Nationalism in the Soviet Union*, der. Marco Buttino, Milano: Fellirinelli, 1993. Robert J. Kaiser, *The Geography of Nationalism in Russia and USSR*, Prienston, 1994. *The End of Empire? The Transformation of the USSR in Comparative Perspective*, der. Karen Dawisha ve Bruce Parrot, Armonk, N.Y.: Sharpe, 1997. *After Empire: Multiethnic Societies and Nation Building: the Soviet Union and Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*, der. Karen Barkey ve Mark von Hagen. Boulder, Colo.: Westview, 1997. Alexandr J. Motyl, *Revolutions, Nations, Empires: Conceptual Limits and Theoretical Possibilities*, N.Y.: Columbia UP, 1999. Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in Soviet Union, 1923 – 1939*, Ithaca, 2001. Alexandr J. Motyl, *Imperial Ends: The Decay, Collapse, and Revival of Empires*, N.Y.: Columbia UP, 2001. *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, der. Ronald Grigor Suny ve Terry Martin. Oxford University Press, 2001. Seri Yekelçik, *Stalin’s Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination*. Toronto: Toronto UP, 2004.

Bünyesine alma (burada imparatorluğun iddiası, tebasının tamamen imparatorluğa ait olduğudur) ve farklılaştırma (burada imparatorluğun iddiası ise farklı tebalarının farklı şekillerde yönetilmesi gerektiğidir) kutuplarının arasında nerede bir denge bulunacağı, bir münakaşa ve sürekli kayan stratejiler meselesiydi... Bünyesine almak ile farklılaştırmak arasında bir gerilimden ziyade sarkacın iki uçlu bir farklılaştırma lehinde hareket etmesinin en uç örneği Nazi Almanyasıydı; o örnekte Alman olan ve olmayan arasındaki ayırım hem ulusal topraklar içinde hem de fethedilen topraklarda geçerliydi. İngiliz ve Sovyet emperyal sistemleriyle, ayrıca kendine rağmen bir imparatorluk olan Birleşik Devletler ile karşılaştırıldığında bin yıllık Reich'in beklenenden kısa ömürlü olduğu görülür.²⁸

Şayet Sovyetler Birliği imparatorluk sınıfına sokulabilirse (ki şu anda tarihçiler bu görüşte fikir birliği içindeler gibi görünüyor), epey tuhaf bir imparatorluk olduğu söylenebilir. Sovyetler Birliği yukarıda aktarılan iki eğilimden farklı üçüncü bir eğilim gösterdi, ilk ikisiyle çelişen bir eğilim. Lenin'in enternasyonalist politikalarından çıkan bu eğilim asla tam olarak yok olmadı; gerçek ulusal eşitsizliği gizleyen söylemsel bir örtüden başka bir şey olmamış olsa da. Sovyetler Birliği, kendini etnik bir devlet veya imparatorluk olarak değil, enternasyonalist ilkelere dayalı yeni türden bir devlet olarak sunmuştu. Ancak onun "enternasyonalizmi" de ilişkilerden ari edildi. Yeni bir ulusun yaratılacağını söylüyorlardı: Yani Sovyet halkının. Diğer bütün ulus inşa projeleri gibi bu da tek bir dile (Rusça), tek bir idari merkeze (Moskova) dayanıyordu, belirli dışlama mekanizmaları benimsemişti (diğer halkların karşısında kendi üstünlüğü). Bu ulus inşası projesinin insan kaynakları ise diğer halklardı ("küçük ezilen ulusun, büyük ezen ulus tarafından asimilasyonu").

Terry Martin, bu tuhaf örneği açıklamak için özel bir kavram ileri sürer: "Pozitif Ayrımcılık İmparatorluğu."²⁹ Sovyetler Birliği altındaki ulusal cumhuriyetler "bağımsızlıklarını kaybetmiş olan bağımsız devletlere" benzerdir. Birlikten ayrılma hakkı Sovyet Anayasası'nda garanti altına alınmıştı, fakat hiçbir halk bu hakkını kullanmayı "istememi."

Postkolonyal söylemin gayet ikna edici bir şekilde gösterdiği gibi emperyalizm her zaman belirli bilinçdışı bir optik düzen kullanır, bu düzen kendi görünmezliğini sağlamak üzere işler; her zaman kolonize edenin evrenselliğine dair mitler yayar; kendini, milliyetin ve milliyetçilik ideolojisinin üzerinde bir yerlere yerleştirir. Kendini doğallaştırabilir veya hatta kendini bir özgürleşme olarak sunabilir. Bunlardan birincisi Sovyet emperyalizmi vakasını açıklıyor; "uzaklardaki ufukta" görülen Ütopya, yani Komünizm Ütopyası olarak Sovyetler.³⁰

Ulusal sorun bugün hala, Lenin'in veya Dzyuba'nın zamanlarında olduğu kadar önemli midir diye sorulabilir. Ulusal sorun bugün, Kagarlitskiy'nin iddia ettiği gibi, Sovyetler Birliği'nin kapitalizme teslim olmuş on beş bağımsız devleti doğurmasının üzerinden neredeyse yirmi yıl geçmişken iflah olmaz şekilde modası geçmiş (hatta gerici!) bir soru değil midir? Sovyetler Birliği bağlamında milliyet politikalarını sorgulamayı milliyetçilik olarak nitelemek ve bu temelde o sorgulamayı yok saymak daha iyi değil midir?

²⁸ Frederick Cooper, *Colonialism in Question: Theory, Knowledge, History*, University of California Press, 2005, s. 154.

²⁹ Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in Soviet Union, 1923 – 1939*, Ithaca, 2001. Ayrıca bkz. Terry Martin, "An Affirmative Action Empire: The Soviet Union as the Highest Form of Imperialism", *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin* içinde, der. Ronald Grigor Suny ve Terry Martin, Oxford University Press, 2001, ss. 67-90.

³⁰ Kapitalizmin komünizmin ardından gelmesi mümkün müdür? Burada "komünizm" toplumsal bir oluşumun değil, iktidardaki partinin adlarından biridir, ki bu ikisi birbirine eşit değildir. "Komünizm" göstereninde kaybedilenler Sol açısından kahredici şeylerdi. Hala "ilerici nostaljisi" içinde bunların yasını tutmaya devam ediyor. Alın size başka bir paradoks. Nostalji, yani kaybedilen şeye saplanıp kalma her zaman gericidir. Tanımı gereği muhafazakardır. Topluma yansıtıldığında nostalji, kaybı bir kaza olarak algılar. Optik düzeni, onun belirlenimi, özellikle kendi özünde barındırdığı çelişkileri görmesini engeller. İşte nostaljinin anlamakta başarısız olduğu şey geçmişinin bu çelişkili karakteridir. Karşımızda duran en önemli soru, bu kaybın nasıl kabul edileceği değil, tam da geçmişin kayıp terimleriyle formüle edilmişinin nasıl üstesinden gelineceğidir.

(Ukrayna) Milliyetçiliği Hakkında Bilmek İsteyip Lenin'e Sormaya Çekindiğiniz Her Şey

Olga Bryukhovetska

Lenin'in vurgulamaktan hoşlandığı gibi, kişinin kendi hatalarına gözlerini kapaması, o hataları işlemesinden çok daha kötüdür. Şayet Yeni Sol küresel neoemperyalizmi devirmek istiyorsa, ona uygulanabilir bir alternatif önermelidir, bu da Sovyetler Birliği'nin dört başı mamur bir eleştirisi ve tarihsel analizi olmaksızın mümkün olamaz.

İngilizceden çeviren: Çiçek Öztek